

การศึกษาแบบการอยู่ร่วมกันระหว่างคนมีศาสนาและคนไม่มีศาสนา :
เปรียบเทียบการอยู่ร่วมกันระหว่างศาสนาเชิงสถาบันและศาสนาเชิงธรรมชาติ
ในสังคมไทย

The Study of Coexistence Models Between Religious and
Irreligious People: A Comparison of Coexistence Between
Institution Religious and Natural Religions in Thai Society

¹พระภิกษุ โสภณ ²นัทธีร์ ศรีดี

¹Phra Phinyo Sumngern ²Naddhira Sridee

^{1,2}คณะพุทธศาสตร์, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

^{1,2}Faculty of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

¹Corresponding author, e-mail: 6401101007@mcu.ac.th

Received December 15, 2025; Revised December 27, 2025; Accepted: December 28, 2025

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) เพื่อศึกษาการอยู่ร่วมกันของคนมีศาสนาของศาสนาเชิงสถาบัน 2) เพื่อศึกษาการอยู่ร่วมกันของคนไม่มีศาสนาของศาสนาเชิงธรรมชาติ 3) เพื่อเปรียบเทียบการอยู่ร่วมกันของคนมีศาสนาและคนไม่มีศาสนา : กรณีศึกษาการอยู่ร่วมกันระหว่างศาสนาเชิงสถาบันและศาสนาเชิงธรรมชาติ การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ เครื่องมือที่ใช้เก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่ การศึกษาเอกสาร งานวิจัย และการสัมภาษณ์เชิงลึกกลุ่มตัวอย่าง จำนวน 15 ท่าน ผลการวิจัย พบว่า 1. การอยู่ร่วมกันของคนมีศาสนาของศาสนาเชิงสถาบัน พบว่า ศาสนาเชิงสถาบันจะมีองค์ประกอบที่ชัดเจน มีหน้าที่ที่ปฏิบัติ มีเป็นศูนย์กลางของประชาชนและเป็นศูนย์รวมจิตใจ เป็นแบบอย่างเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ประชาชนให้ความเคารพนับถือและเลื่อมใสศรัทธา เนื่องจากวัดและเจ้าอาวาส เป็นผู้ใกล้ชิดพุทธศาสนิกชนมากที่สุดและเข้าใจพื้นฐาน ขนบธรรมเนียม ประเพณีท้องถิ่นของเขตพื้นที่ได้ดีที่สุด มีหน้าที่ปฏิบัติชัดเจน 2. การอยู่ร่วมกันของคนไม่มีศาสนาของศาสนาเชิงธรรมชาติ พบว่า หลักการอยู่ร่วมกันผ่านประเพณี คือ พิธีกรรมและความเชื่อตามประเพณีในสังคมไทย เนื่องจากสังคมไทยเป็นที่รวมของความหลากหลายทางชาติพันธุ์ และหลากหลายทางวัฒนธรรมประเพณีที่แบ่งแยกออกไปเป็นพิธีกรรมความเชื่อ และประเพณีตามลักษณะของภูมิภาค ประเทศ เช่น ความเชื่อ พิธีกรรม และประเพณีของคนในชุมชนภาคกลาง ภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ 3. เปรียบเทียบการอยู่ร่วมกันของคนมีศาสนาและคนไม่มีศาสนา : กรณีศึกษาการอยู่ร่วมกันระหว่างศาสนาเชิงสถาบันและศาสนาเชิงธรรมชาติ พบว่า หลักการอยู่

ร่วมกันในวิถีชีวิตที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อ เป็นวัฒนธรรมพื้นบ้านประเภทหนึ่ง ซึ่งมีอิทธิพลต่อแนวคิดและพฤติกรรมของชาวบ้านกลุ่มนั้นๆ อย่างลึกซึ้ง เพราะการสืบทอดความเชื่อมีการปลูกฝังต่อกันมาหลายชั่วคนในพื้นที่ต่างๆ กัน

คำสำคัญ: การอยู่ร่วมกัน; ศาสนาเชิงสถาบัน; ศาสนาเชิงธรรมชาติ

Abstract

This research article aimed to study 1) to study the coexistence of religious people in institutional religions 2) to study the coexistence of non-religious people in natural religions 3) to compare the coexistence of religious people and non-religious people: a case study of the coexistence between institutional religions and natural religions. This study employs a qualitative research design. Data collection instruments include a documentary analysis and in-depth interviews conducted with a sample group of 15 participants. The research results were found as follows; Objective 1: Coexistence of religious people in institutional religions found that institutional religions have clear components, have duties, are the center of the people and are the center of the mind, are examples of sacred places, are respected and believed in by the people because the temple and the abbot are the people who are closest to Buddhists and understand the basics of local customs and the traditions of the area the best. They have clear duties. Objective 2: Coexistence of non-religious people in natural regions found that the principle of coexistence is thought traditions, which are rituals and beliefs according to traditions in Thai society because Thai society is a collection of ethnic diversity and cultural diversity that are divided into rituals and beliefs. And traditions according to the characteristics of the landscape, such as beliefs, rituals, and traditions of people in communities in the central, northern, northeastern, and southern regions. Objective 3: Comparing the coexistence of religious and non-religious people: A case study of the coexistence of institutional religion and natural religion. It was found that the principle of coexistence in a way of life related to beliefs is a type of local culture that has a profound influence on the thoughts and behaviors of the villagers in that group because the transmission of beliefs has been cultivated for many generations in different areas.

Keywords: Coexistence; Institutional Religion; Natural Religions

บทนำ

ศาสนาเป็นสิ่งที่ควบคู่กับรัฐทุกรัฐในโลก แตกต่างกันไปตามประวัติศาสตร์ของแต่ละท้องถิ่นหรือประเทศ แต่ศาสนาที่อยู่คู่กับรัฐไทยมาตลอดนั้นคือศาสนาเชิงธรรมชาติ(วิญญาณนิยม) ที่

ดำรงอยู่มาก่อนศาสนาพุทธที่เป็นศาสนาประจำรัฐ ที่คนไทยนับถือมากที่สุดแต่อาจจะน้อยกว่าศาสนาเชิงธรรมชาติ การพัฒนาการของศาสนาเชิงธรรมชาติดำเนินการพัฒนาปรับปรุงเปลี่ยนแปลงตัวเองควบคู่กับรัฐไทยมาโดยตลอด ตั้งแต่ก่อนยังไม่เป็นรัฐหรือเป็นรัฐโบราณที่มีการแบ่งเขตแดนตามอำนาจการขยายอิทธิพลปกครองจนมาถึงรัฐที่มีการแบ่งเขตแดนแน่นอนในความหมายปัจจุบัน การดำรงอยู่ของศาสนาเชิงธรรมชาติดูจะสะท้อนให้เห็นการครอบงำการปกครองและมุมมองของประชาชนที่มีต่อรัฐ และการดำรงชีวิตประจำวันของคนในรัฐที่ยังคงผูกพันแนบแน่นกับความเชื่อโบราณอย่างศาสนาเชิงธรรมชาติอย่างกลมกลืน ศาสนาเชิงธรรมชาติดำเนินการปรับตัวต่อยุคสมัยและการปกครองของรัฐอยู่ตลอดเวลา อาจจะปรับตัวมากกว่าตัวรัฐเองด้วยซ้ำ เพื่อการดำรงอยู่ในปัจจุบันและอนาคต อีกทั้งเป็นการหล่อเลี้ยงคนในสังคมให้ดำรงชีวิตอย่างมีความหวังในรัชสมัยใหม่อย่างแยบยล (วัชรชัย วิวัฒน์คุณากร, 2564)

สังคมไทยมีความหลากหลายทางด้านการนับถือศาสนา ที่ส่งผลให้มีวิถีชีวิตที่แตกต่างกันไปตามความเชื่อ ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรม การอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรมนั้น สิ่งที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้คือ ความแตกต่างทางวิถีคิด ความเชื่อ และการปฏิบัติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของศาสนา ซึ่งเป็นเรื่องของความเชื่อ ความศรัทธาที่แต่ละคนต่างได้รับจากการอบรมสั่งสอนตามพ่อแม่และบรรพบุรุษที่ปฏิบัติสืบต่อกันมา ดังนั้น การเรียนรู้การอยู่ร่วมกันในสังคมจึงเป็นเรื่องสำคัญ แต่เรื่องสำคัญยิ่งไปกว่านั้นก็คือ การเคารพในการปฏิบัติที่แตกต่างกันของศาสนาอื่น

ศาสนาในสังคมไทยนั้นปรากฏในแง่ของความเป็นสถาบันหลักคือ ศาสนาพุทธที่กลายเป็นศาสนาสถาบัน โดยดูได้จาก ก.คำสอนของพระศาสดาเริ่มกลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ต้องเคารพยำเกรงหรือในบางกรณีก็เป็นสิ่งที่ผิดไม่ได้ ไม่อาจวิพากษ์วิจารณ์ได้ พระศาสดาเอง (เมื่อล่วงลับไปแล้ว) ก็กลายเป็นบุคคลศักดิ์สิทธิ์ไปด้วย ข.มีกลุ่มคนบางกลุ่มที่อาจเป็นนักบวชหรือไม่ก็ได้ ทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมระหว่างคำสอนในศาสนากับประชาชน โดยทั่วไปกลุ่มที่ว่าเป็นเพียงผู้เดียวที่มีความชอบธรรมที่จะให้บรรดาหลักธรรมในศาสนาอย่างเป็นทางการ สิ่งที่เคยเหล่านี้นิพนธ์คือความถูกต้องคือมาตรฐาน หรือแบบฉบับของความเชื่อถือที่ชุมชนศาสนานั้นๆ ต้องยอมรับ ค.กลุ่มคนที่ทำหน้าที่เป็นตัวกลางระหว่างคำสอนในศาสนากับประชาชน จะค่อยๆ สั่งสมอำนาจและบารมีมากขึ้น อำนาจและบารมีนั้นมักจะครอบงำสังคมทั้งหมด ไม่เพียงแต่ในทางศาสนาเท่านั้น หากแต่รวมไปถึงเรื่องทางโลกด้วย (ปรีชา ช่างขวัญยืนและ สมภาร พรหมทา, 2552)

ในส่วนของการมองถึงการไม่มีศาสนานั้นมาจากแนวทางการพิจารณา 2 เรื่องด้วยกัน กล่าวคือ

1.การเข้าใจโลกแบบกลุ่มอโณยนิยม (Agnosticism) ที่เสนอว่า ไม่มีหลักฐานใดที่ยืนยันได้ว่ามีพระเป็นเจ้าอยู่จริงหรือไม่ ขณะเดียวกันแนวคิดนี้ยังนำไปสู่การไม่ยอมรับถึงความรู้ที่มาจากศาสนาว่า ไม่อาจจะเชื่อถือได้เช่นกันจึงเป็นการระบุให้เห็นลักษณะของการที่อะไรที่เกินเลยไปกว่าที่มนุษย์จะรับรู้ได้ สิ่งนั้นก็ไม่น่าจะมีอยู่จริง จึงเป็นหลักการที่กลุ่มนักคิดสมัยใหม่เลือกจะมองแบบนั้น จากการที่มนุษย์ไม่สามารถรับรู้สิ่งใดได้จึงเป็นการปฏิเสธต่อสิ่งที่มนุษย์ไม่อาจรับรู้ได้จะง่ายกว่าการพยายามจะอยู่ในโลกที่เต็มไปด้วยข้อความที่พิสูจน์ไม่ได้ การคาดการณ์ถึงสิ่งต่างๆ ในชีวิตของมนุษย์จึงตั้งอยู่บนพื้นฐานของเหตุผลที่จะได้มาจากการโต้แย้งและดำเนินไปตามข้อเท็จจริงเหล่านั้น แม้ว่าจะมีหลักการทางศาสนาที่ยืนยันถึงความเชื่อที่มีมาแต่เดิม แต่ชีวิตเป็นการเข้าใจถึงวิถีปฏิบัติที่สังคมรับรู้

ร่วมกันว่า จะนำไปสู่ชีวิตที่ดีขึ้น (พระมหาขวัญชัย เขมประไพ, พระภาวนาวิสุทธิโสภณ วิ.(กิตติเชษฐ์ เปรมสกุล), พระครูภาวนาวิมลบัณฑิต วิ.(เจริญ มั่นจะนา), 2568)

2.ความแสวงหาความสมเหตุสมผลในการอธิบายการมีชีวิตที่ดีขึ้นเป็นการสอดคล้องกับกลุ่มนักคิดแบบฆราวาสนิยม (Secularism) ที่มองโลกนี้สัมพันธ์กับความเป็นจริงของสังคมที่ประกอบด้วยหลักการปฏิบัติที่เป็นไปได้ ไม่ใช่เอาหลักศาสนาที่ไม่ได้สนใจต่อข้อเรียกร้องทางสังคมนำไปสู่การปฏิเสธหลักคำสอนทางศาสนา หรือหากจะมีศาสนาที่เข้ากันได้กับกลุ่มคนเหล่านี้ก็ต้องสามารถทนต่อการวิพากษ์วิจารณ์หรือสามารถโต้แย้งกันในพื้นที่สาธารณะได้ และสิ่งเหล่านี้เองศาสนาอาจถูกนำเสนออย่างตรงไปตรงมาถึงสิ่งที่ต้องอธิบายได้และสอดคล้องกับการมีชีวิตที่ดี หากคำอธิบายไม่สมเหตุสมผลหรือมีหลักการที่เพียงพอ การปฏิเสธศาสนาหรือคำสอนทางศาสนาก็น่าจะมีมากขึ้นตามคำอธิบายหรือการไม่อาจเข้ากันได้กับข้อเท็จจริงทางสังคมและการมีชีวิตที่ดีขึ้น (พระมหาขวัญชัย เขมประไพ, พระภาวนาวิสุทธิโสภณ วิ.(กิตติเชษฐ์ เปรมสกุล), พระครูภาวนาวิมลบัณฑิต วิ.(เจริญ มั่นจะนา), 2568)

จากคำอธิบายนี้จึงพบว่า การไม่มีศาสนานั้นคือการที่คนไม่เชื่อศาสนาเชิงสถาบันอันสอดคล้องกับศาสนาผีในสังคมไทยอันถือเป็นศาสนาตามธรรมชาติที่มีมาแต่เดิม มีคนจำนวนไม่น้อยคิดว่าไม่เป็นศาสนาด้วยเหตุผลต่างๆ และความเชื่อนี้จะพบได้จากวิถีการแสดงออกของคนพื้นเมืองที่นับถือผี อย่างเผ่าเผ่าที่ไม่มุ่งห้ามแบบอินเดีย ต่อมาเมื่อมีศาสนาพุทธเข้ามาจึงมีพิธีบวชคนพื้นเมืองเพศชายให้เป็นพระสงฆ์ไม่เรียกบวชคน แต่เรียกบวชนาค คือบวชคนเปลือย อำนาจของศาสนาพื้นเมืองจึงถูกนำเสนอในฐานะต่างๆ แต่พอ เมื่อพิจารณาจากศาสนาไม่มีศาสนาผ่านศาสนาธรรมชาติจะพบได้จากกลุ่มชาติพันธุ์ หมายถึง กลุ่มคนที่มีอัตลักษณ์ทางประวัติศาสตร์ร่วมกัน ทำให้สมาชิกกลุ่มมีวัฒนธรรม ประเพณี บรรทัดฐาน ภาษา และความเชื่อในแนวเดียวกัน อัตลักษณ์เหล่านี้ถูกถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น บุคคลภายนอกอาจเข้าเป็นสมาชิกกลุ่มได้ด้วยการแต่งงานหรือวิธีอื่นๆ ตามที่สังคมนั้นกำหนด (ราชบัณฑิตยสถาน, 2557)

ส่วนการอยู่ร่วมกันในแง่ความเป็นชาตินิยม (Nationalism) โดยรากฐานของสิ่งที่ทำให้เกิดชาตินั้นคือ ความสำนึกตัว (Self-consciousness) ว่าชาตินั้นเป็นเป้าหมายในการสร้างอัตลักษณ์ ทั้งชื่อและเครื่องหมายล้วนแสดงให้เห็นอัตลักษณ์ของการรวมตัวขึ้นมา (Susan Pitchford, 2008) โดยรูปแบบของวัฒนธรรมทั่วไป (Common Culture) ด้วยเหตุผลสำคัญคือ (1) เป็นลักษณะเลื่อนไหลของกลุ่มชาติพันธุ์ที่จะต้องสามารถนำเสนอวัฒนธรรมการต่อสู้จนเป็นผู้นำ และ (2) วัฒนธรรมจะช่วยให้เกิดการถกเถียงเรื่องการปกครองตนเอง โดยอ้างถึงการสร้างกฎที่ว่า ถ้าไม่มีการปกครองตนเองก็ต้องถูกคนนอกมาปกครอง จึงทำให้เกิดความเป็นชาติขึ้น แม้กลุ่มต่างๆ ในชาติ บางครั้งจะมีความแตกต่างกันแต่ก็ไม่ใช่อุปสรรคหลักในชีวิตประจำวัน เพราะรูปแบบของความเป็นชาติสำคัญกว่ากลุ่มบุคคล และสุดท้ายคือความทรงจำทางประวัติศาสตร์ (Historical Memories) ถือว่าเป็นส่วนสำคัญในการสร้างชาติ เนื่องจากเป็นการสร้างความเป็นอันเดียวกันระหว่างกลุ่มแต่ละกลุ่มที่เป็นศัตรูกัน แต่ในอีกทางหนึ่งเป็นความทรงจำที่เจ็บปวดในการหลอมรวมทุกอย่างนำไปสู่ผู้นำและเหตุการณ์ที่สร้างผู้นำทั้งในด้านศิลปะ วิทยาศาสตร์และศาสนา กลายเป็นวัฒนธรรมที่ถูกนำเสนอออก (Susan Pitch, 2008)

บทความนี้จึงเป็นการศึกษาในเชิงสังคมพหุวัฒนธรรม (The Multiple Cultural Societies) ที่ศึกษาบนความแตกต่างทางภาษา ขนบธรรมเนียม ความเชื่อ ศาสนา และวิถีชีวิต บนพื้นฐานของการยอมรับสิทธิ เสรีภาพ และหน้าที่ของแต่ละบุคคล โดยให้โอกาสชนกลุ่มน้อย ซึ่งมีชีวิตความเป็นอยู่ที่แตกต่างกันได้รับการพัฒนาทุกด้าน เพื่อนำไปสู่ความเท่าเทียมกันของทุกคนในสังคม ซึ่งในท้ายที่สุดการศึกษาพหุวัฒนธรรมจะเป็นหนทางที่ช่วยนำไปสู่ความเป็นสังคมที่มีความสมบูรณ์ มีคุณค่าและความสวยงามบนความแตกต่าง หลากหลาย มีศักยภาพ และสามารถนำความแตกต่างมาสร้างความเจริญก้าวหน้าได้อย่างยั่งยืนแน่นอน การอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรม คือบุคคลมีความแตกต่างทางด้านเชื้อชาติ ศาสนา ภาษา วัฒนธรรม ประเพณี รวมทั้งทัศนคติ ความเชื่อ อาจนำมาซึ่งความเข้าใจกันได้ การเรียนรู้เพื่อยอมรับในความแตกต่างและความหลากหลายของสังคมพหุวัฒนธรรม จำเป็นอย่างยิ่งที่ควรเรียนรู้ เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ นอกจากนั้น การอยู่ร่วมกันกับคนหมู่มากที่มีความแตกต่างกันในหลายด้าน อาจมีการกระทบกระทั่งกันเกิดปัญหาขึ้นมาได้ ถึงแม้ปัญหาที่เกิดจากความแตกต่างในสังคมเดียวกันจะมีอยู่ทั่วไป แต่หากเรารู้จักเรียนรู้ความแตกต่าง การเคารพและยอมรับซึ่งความแตกต่างของกันและกัน การมีน้ำใจช่วยเหลือซึ่งกันและกัน มีความไวใจและมีความปรารถนาดีต่อกัน สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นส่วนสำคัญที่ช่วยให้ประชาชนในชาติสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข (วารุณี ภูริสินสิทธิ์, 2556) จากการศึกษาเอกสารเบื้องต้นเกี่ยวกับการอยู่ร่วมกันของศาสนาเชิงสถาบันและศาสนาเชิงธรรมชาติในสังคมไทย ทำให้ผู้วิจัยต้องการศึกษากระบวนการอยู่ร่วมกัน ในด้านรูปแบบ วิธีดำเนินการ ปัญหาอุปสรรค วิธีการแก้ไข ผลลัพธ์ ว่ามีทั้งข้อที่สอดคล้องกันและแตกต่างกันอย่างไร เพื่อนำแนวทางและหลักการอยู่ร่วมกันไปปฏิบัติได้จริง และสามารถแก้ไขปัญหาในสังคมไทยได้

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาการอยู่ร่วมกันของคนมีศาสนาของศาสนาเชิงสถาบัน
2. เพื่อศึกษาการอยู่ร่วมกันของคนไม่มีศาสนาของศาสนาเชิงธรรมชาติ
3. เพื่อเปรียบเทียบการอยู่ร่วมกันของคนมีศาสนาและคนไม่มีศาสนา : กรณีศึกษาการอยู่ร่วมกันระหว่างศาสนาเชิงสถาบันและศาสนาเชิงธรรมชาติ

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยมีวิธีการดำเนินการดังต่อไปนี้

1. การรวบรวมข้อมูลทางเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยการค้นคว้าหาหลักฐานต่าง ๆ จากงานวิจัยและบทความ
2. การสำรวจ เป็นการรวบรวมข้อมูลจากแหล่งข้อมูลโดยตรงจากประชาชนในพื้นที่ เพื่อให้ได้ข้อเท็จจริงตรงตามสภาพที่เป็นอยู่ในปัจจุบันโดยได้ใช้การสังเกตการณ์ร่วมปฏิบัติการในสนามไปด้วย พร้อมกับการสัมภาษณ์ไม่จำกัดคำตอบซึ่งเป็นการสัมภาษณ์ที่ไม่มีแบบคำตอบตายตัว เป็นการคุยกันเพื่อหาความรู้และรวบรวมความคิดต่าง ๆ ของบุคคลหลากหลายสาขาอาชีพ เพื่อประกอบการศึกษาวิจัยขั้นต่อไป

3. การรวบรวมข้อมูลโดยการปฏิบัติการสนาม เมื่อปรับปรุงแบบสัมภาษณ์ ผู้ศึกษาได้นำแบบสัมภาษณ์นั้นไปสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่าง จำนวน 15 ท่านที่ถูกคัดเลือกแบบเจาะจง และมีการเก็บข้อมูลที่เน้นหนักในการสังเกตและการจดบันทึกประกอบการซักถาม เพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลระดับลึกตรงกับความเป็นจริงและทราบเหตุผลเบื้องหลังการสอบถามนั้นด้วย

4. การประมวลผลข้อมูล การวิเคราะห์ และการเสนอผลงานวิจัย

ผลการศึกษา

1. วัตถุประสงค์ข้อที่ 1 พบว่า การอยู่ร่วมกันของคนมีศาสนาของศาสนาเชิงสถาบัน ประกอบไปด้วยการนำเอาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่มีความเกี่ยวข้องกับการอยู่ด้วยกันอย่างสังคหวัตถุ 4 พรหมวิหาร 4 สัมปยุตธรรม 7 การนำหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาไปใช้ในการอยู่ร่วมกันของสังคมไทย และรูปแบบข้อปฏิบัติเกี่ยวกับพิธีกรรมของศาสนาเชิงสถาบัน การปฏิบัติตนของศาสนาเชิงสถาบันจะมีข้อมูลในการปฏิบัติตนที่ชัดเจน อย่างพิธีกรรมวันสำคัญทางศาสนา จะมีรูปแบบการปฏิบัติกล่าวคือ การให้ทาน ถวายทานแด่พระภิกษุสามเณรในช่วงเช้าหรือเพล บริจาคทรัพย์ช่วยเหลือเกื้อกูลผู้ยากไร้ และบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ รักษาศีล สำรวมระวังกายและวาจาด้วยการรักษาศีล 5 หรือศีล 8 (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 11 ข้อ 176 หน้า 196, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) พร้อมทั้งบำเพ็ญเบญจธรรม สันบสนุน เจริญภาวนา บำเพ็ญภาวนาด้วยการไหว้พระสวดมนต์และปฏิบัติสมาธิและวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน และเวียนเทียน การเวียนเทียนเป็นการบูชาพระรัตนตรัยด้วยอามิสบูชาและปฏิบัติบูชา ในการนี้ควรแต่งกายให้สุภาพเพื่อเป็นการบูชาพระรัตนตรัย

2. วัตถุประสงค์ข้อที่ 2 พบว่า การอยู่ร่วมกันของคนไม่มีศาสนาของศาสนาเชิงธรรมชาติ โดยการอยู่ร่วมกัน (Coexistence) หมายถึง การอยู่ร่วมกันของกลุ่มประชากรที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ หรือในประเทศก่อนแล้ว กับประชากรกลุ่มที่ย้ายถิ่นเข้าไปอยู่ ถ้ามีการขจัดความแตกต่างระหว่างสองกลุ่มเพื่อให้รวมเข้าด้วยกันได้ เรียกว่า เป็นการรวมเข้าด้วยกัน (integration) ในทางตรงข้าม การแบ่งแยกระหว่างประชากรสองกลุ่มในการอยู่ร่วมกันเรียกว่า การแบ่งแยก (segregation) โดยแบ่งเป็นลักษณะ คือ 1. หลักการอยู่ร่วมกันผ่านประเพณี (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2566) คือ พิธีกรรมและความเชื่อตามประเพณีในสังคมไทยเนื่องจากสังคมไทยเป็นที่รวมของความหลากหลายทางชาติพันธุ์ และหลากหลายทางวัฒนธรรมประเพณีที่แบ่งแยกออกไปเป็นพิธีกรรมความเชื่อ และประเพณีตามลักษณะของภูมิภาค เช่น ความเชื่อ พิธีกรรม และประเพณีของคนในชุมชนภาคกลางภาคเหนือ (มงคล เปลี่ยนบางช้าง, 2548) ภาคตะวันออกเฉิยเหนือ และภาคใต้ ซึ่งได้กลายเป็นประเพณีไทย และประเพณีไทยนอกจากหมายความว่ารวมถึงพิธีกรรมและความเชื่อแล้ว ยังรวมถึงธรรมเนียมประเพณี ขนบประเพณี และจารีตประเพณี 2. หลักการอยู่ร่วมกันในวิถีชีวิต คือ ความเชื่อเป็นวัฒนธรรมพื้นบ้านประเภทหนึ่ง ซึ่งมีอิทธิพลต่อแนวคิดและพฤติกรรมของชาวบ้านกลุ่มนั้นๆ อย่างลึกซึ้ง เพราะการสืบทอดความเชื่อมีการปลูกฝังต่อกันมาหลายชั่วคน ผู้ให้การสืบทอดล้วนแต่ยึดถือปฏิบัติให้ประจักษ์ชัดเป็นต้นแบบอย่างกว้างขวางและมั่นคง และล้วนมีเจตนาที่จะปลูกฝังให้ผู้สืบสานตนเจริญรอยอย่างเคร่งครัด (มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย, 2542) ส่วนผู้ฝ่าฝืนย่อมไม่เป็นที่พึงปรารถนา การปลูกฝังความเชื่อล้วนมีขึ้นนับแต่วินาทีแรกที่ผู้สืบทอดเริ่มเป็นสมาชิกใหม่

ของสังคมนั้นๆ การบ่มเพาะจึงมีลักษณะเป็นการคัดกรองไม้อ่อนให้ค่อยปรับเปลี่ยนตามและเพิ่มพูนขึ้น จนกลายเป็นผู้สืบสานงานให้แก่คนรุ่นต่อไป

3. วัตถุประสงค์ข้อที่ 3 พบว่า 1.ความหมายและประเภท คำว่าศาสนาในความหมายของ ศาสนาเชิงสถาบันหมายถึง สถาบันศาสนาในฐานะที่เป็นสถาบันสังคมหนึ่งของประเทศไทยที่มี บทบาทในการพัฒนาประเทศ จากทัศนะดังกล่าวสรุปได้ว่า ศาสนาเชิงสถาบันเป็นสถาบันที่สร้างความ เป็นปึกแผ่นให้แก่สังคม สร้างเสริมและถ่ายทอดวัฒนธรรมแก่สังคม ควบคุมศาสนิกชนให้ปฏิบัติ ตามบรรทัดฐานของสังคม และสนองความต้องการทางจิตใจแก่ศาสนิกชน เมื่อศาสนิกชนเผชิญกับ ปัญหาต่างๆ คำว่าศาสนาในความหมายของศาสนาเชิงธรรมชาติหมายถึง ศาสนาที่นับถือธรรมชาติ มีความ เชื่อว่าในธรรมชาติมีวิญญาณสิงอยู่ ที่เรียกว่า วิญญาณนิยม (กาญจนาภรณ์ ประชาตุ, 2559) จาก ทัศนะดังกล่าวสรุปได้ว่า ศาสนาเชิงธรรมชาติมาจากธรรมชาติ 2. หลักการอยู่ร่วมกัน หมายถึง มนุษย์ จำเป็นต้องอยู่ร่วมกัน พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ศึกษาวิธีการดำเนินชีวิตตามหลักศาสนาที่ตนเคารพ นับถือ ประกอบด้วยด้านบุคคล ด้านครอบครัว ด้านศาสนา และด้านสังคมประเทศชาติ การอยู่ ร่วมกันในความหมายของศาสนาเชิงสถาบัน หมายถึง การอยู่ร่วมกันของชุมชนชาวพุทธ คือการอยู่ ร่วมกันอย่างสันติสุข ความมีน้ำใจ เป็นผู้ให้มากกว่าผู้รับ การเสียสละ การเอื้อเฟื้อ ช่วยเหลือซึ่งกัน และกัน จากทัศนะดังกล่าวสรุปได้ว่า หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาในการอยู่ร่วมกัน มีหลักธรรมที่ สำคัญที่หล่อหลอมให้พุทธศาสนิกชนเป็นคนรักสันติ รักอิสระเสรี มีนิสัยโอบอ้อมอารี ไม่เมตตากฎา ต่อกัน ได้แก่ สังคหวัตถุ 4 พรหมวิหาร 4 สปัจริยธรรม 7 รักษาศีล สวรรมระวังกายและวาจาด้วยการ รักษาศีล 5 หรือศีล 8 พร้อมทั้งบำเพ็ญเบญจธรรม สนับสนุน เจริญภavana บำเพ็ญภavana และ รูปแบบข้อปฏิบัติเกี่ยวกับพิธีกรรมของศาสนาเชิงสถาบัน เป็นการปฏิบัติตนของศาสนาเชิงสถาบันจะ มีข้อมูลในการปฏิบัติตนที่ชัดเจน อย่างพิธีกรรมวันสำคัญทางศาสนา จะมีรูปแบบการปฏิบัติกล่าวคือ การให้ทาน ถวายทานแด่พระภิกษุสามเณรในช่วงเช้าหรือเพล บริจาคทรัพย์ ช่วยเหลือเกื้อกูลผู้ยากไร้ และบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ (ประเวศ อินทองปาน, 2559) ส่วนการอยู่ร่วมกันของกลุ่มศาสนาเชิง ธรรมชาติ เน้นไปที่หลักการอยู่ร่วมกันผ่านประเพณี อันเป็นพิธีกรรมและความเชื่อตามประเพณีใน สังคมไทย เนื่องจากสังคมไทยเป็นที่รวมของความหลากหลายทางชาติพันธุ์ และความหลากหลายทาง วัฒนธรรมประเพณีที่แบ่งแยกออกไปเป็นพิธีกรรม ความเชื่อ และประเพณีตามลักษณะของภูมิ ประเทศ เช่น ความเชื่อ พิธีกรรม และประเพณีของคนในชุมชนภาคกลาง ภาคเหนือ ภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ ซึ่งได้กลายเป็นประเพณีไทย และประเพณีไทยนอกจากหมาย รวมถึงพิธีกรรมและความเชื่อแล้ว ยังรวมไปถึงธรรมเนียมประเพณี ขนบประเพณี และจารีตประเพณี และหลักการอยู่ร่วมกันในวิถีชีวิตที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อ เป็นวัฒนธรรมพื้นบ้านประเภทหนึ่ง ซึ่งมี อิทธิพลต่อแนวคิดและพฤติกรรมของชาวบ้านกลุ่มนั้นๆ อย่างลึกซึ้ง เพราะการสืบทอดความเชื่อมีการ ปลุกฝังต่อกันมาหลายชั่วคนในพื้นที่ต่างๆ กัน ส่วนศาสนาเชิงธรรมชาติได้นำเสนอผ่านหลักการตัดสิน ความดี ความชั่วของกลุ่มชาติพันธุ์ เป็นการตัดสินบนวิถีชีวิตของคนเมืองผูกพันอยู่กับการนับถือผี คน ล้านนามีความเชื่อในการเลี้ยงผี ถือได้ว่าเป็นพิธีกรรมที่สำคัญของพวกเขามาก แม้ว่าการดำเนินชีวิตของ พวกเขาจะราบรื่นไม่ประสบปัญหาใดแต่ภายใต้จิตสำนึกที่แท้จริงแล้วที่สื่อถึงความกตัญญูกตเวที คน ล้านนาเหล่านี้ไม่อาจลืมเลือนวิญญาณของผีบรรพบุรุษที่เคยช่วยเหลือให้พวกเขามีชีวิตที่ปกติสุขมา ตั้งแต่รุ่นปู่ย่า แม้กาลเวลาจะแปรเปลี่ยนไปอย่างไร ภาพที่เรายังคงพบเห็นได้เสมอเมื่อเวลาเดินทางไป

ยังหมู่บ้านต่างๆ ในชนบท ก็คือ เรือนเล็กๆ หลังเก่าตั้งอยู่กลางหมู่บ้าน นั่นก็คือ หอเจ้าที่ประจำหมู่บ้าน ที่ยังย่าเตือนพวกเขาไม่ให้หลงไหลไปกับกระแสสังคมนั่นเอง ส่วนหลักการตัดสินความดี ความชั่วของคนไม่มีศาสนา คือ การทำความดีนั้นต้องเป็นสากล อันได้แก่ การช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์หรือมีความสุขอย่างมั่นคงด้วยวิธีการต่างๆ เช่น ให้ร่างกาย ให้ทรัพย์ ให้ความรู้ ให้ภัย ให้โอกาส ให้หลักในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ให้ความรู้ที่จะเข้าใจหรือรู้แจ้งในชีวิต เป็นต้น ส่วนการทำความชั่วที่เป็นสากล คือ การเบียดเบียนชีวิตและทรัพย์สินผู้อื่นในทุกๆ กรณี ทั้งทางกายและวาจา ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ส่วนผลจากการทำความดีโดยตรงนั้นก็คือ ความสุขใจ อิ่มใจ สบายใจจากการที่ได้ทำความดี ส่วนผลจากการทำความชั่วโดยตรงก็คือ ความทุกข์ใจ ร้อนใจ หรืออย่างน้อยก็คือ ความไม่สบายใจจากการที่ได้ทำความชั่ว

อภิปรายผลการวิจัย

1. ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 พบว่า ศาสนาเชิงสถาบันจะมียอดประกอบที่ชัดเจน มีหน้าที่ที่ปฏิบัติ มีเป็นศูนย์กลางของประชาชนและเป็นศูนย์รวมจิตใจ เป็นแบบอย่างเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ประชาชนให้ความเคารพนับถือและเลื่อมใสศรัทธา ทั้งนี้เพราะวัดและเจ้าอาวาส เป็นผู้อยู่ใกล้พุทธศาสนิกชนมากที่สุดและเข้าใจพื้นฐาน ขนบธรรมเนียม ประเพณีท้องถิ่นของเขตพื้นที่ได้ดีที่สุด มีหน้าที่ปฏิบัติชัดเจน สอดคล้องกับผลการวิจัยของคลิฟฟอร์ด เกียร์ซ (Clifford Geertz) ได้ชี้ให้เห็นว่า มนุษย์นั้นไม่อาจปราศจากวัฒนธรรมได้ มิเช่นนั้นก็ไม่ต่างจากสัตว์ เพราะมนุษย์ขาดสัญชาตญาณที่จำเป็นต่อการดำรงอยู่ในโลก ซึ่งแตกต่างจากสัตว์อื่นๆ ที่สามารถดำรงอยู่ในโลกได้ด้วยสัญชาตญาณ มนุษย์นั้นวิวัฒนาการขึ้นจากการมีวัฒนธรรมเป็นส่วนใหญ่ การเปลี่ยนแปลงของยุคสมัยที่ผ่านมาทำให้มนุษย์เกิดความสามารถในการปรับตัวและเรียนรู้ที่จะทำให้ตนเองอยู่รอดได้ด้วยการพึ่งพาวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นซึ่งเป็นดังสัญลักษณ์ที่จำเป็นสำหรับการดำเนินชีวิตทางสังคมในทุกๆ ด้าน และแน่นอนว่า หากไม่มีมนุษย์ก็ไม่มีวัฒนธรรม ที่สำคัญถ้าไม่มีวัฒนธรรมก็ไม่มีมนุษย์เช่นเดียวกัน (Clifford Geertz, 2000)

2. ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 พบว่า หลักการอยู่ร่วมกันผ่านประเพณี คือ พิธีกรรม และความเชื่อตามประเพณีในสังคมไทย ทั้งนี้เพราะสังคมไทยเป็นที่รวมของความหลากหลายทางชาติพันธุ์ และหลากหลายทางวัฒนธรรมประเพณีที่แบ่งแยกออกไปเป็นพิธีกรรมความเชื่อ และประเพณีตามลักษณะของภูมิภาค เช่น ความเชื่อ พิธีกรรม และประเพณีของคนในชุมชนภาคกลาง ภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ สอดคล้องกับ อคิน รพีพัฒน์ ที่เสนอว่ามนุษย์ไม่สามารถทนได้ถึงความรู้สึกที่ว่าตนสูญเสียความสามารถที่จะสร้างและยึดถือบางอย่างไว้จึงใช้สัญลักษณ์บางอย่าง เช่น ศาสนา เป็นต้น เพื่อให้ตนเองเชื่อมั่นได้ว่าทุกอย่างสามารถจัดการได้ด้วยตัวมนุษย์เอง เพราะถ้าหากสิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว มนุษย์จะไม่สามารถช่วยตนเองได้ ถ้าปราศจากแบบแผนทางวัฒนธรรมที่สร้างขึ้น มนุษย์ก็จะเป็นเสมือนสัตว์ที่ไร้รูปร่าง ไม่รู้จะไปทางไหน ไม่รู้จะทำอย่างไร ไม่มีอำนาจควบคุมตนเอง จะมีก็แต่ความรู้สึกสับสนและไม่ชัดเจน มนุษย์จึงต้องพึ่งพิงสัญลักษณ์และระบบสัญลักษณ์อย่างยิ่งในการนำพาชีวิตให้อยู่รอด ฉะนั้น เมื่อใดที่เขาหันเหว่าจะไม่สามารถจัดการกับอะไรในชีวิตได้ เขาก็จะมีความวิตกกังวล (อคิน รพีพัฒน์, 2551)

3. ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ข้อที่ 3 พบว่า หลักการอยู่ร่วมกันในวิถีชีวิตที่เกี่ยวข้องความเชื่อ เป็นวัฒนธรรมพื้นบ้านประเภทหนึ่ง ซึ่งมีอิทธิพลต่อแนวคิดและพฤติกรรมของชาวบ้านกลุ่มนั้นๆ อย่างลึกซึ้ง ทั้งนี้เพราะการสืบทอดความเชื่อมีการปลูกฝังต่อกันมาหลายชั่วตนในพื้นที่ต่างๆ กัน สอดคล้องกับพุทธทาสภิกขุที่เสนอว่า ศาสนาที่มีวิธีปฏิบัติตนที่ยุ่งยากและซับซ้อนไม่ได้รับการปฏิบัติต่อไป ทั้งนี้มาจากความไม่มีศาสนาแม้จะมีข้อพิสูจน์เรื่องที่ไม่อาจรู้ได้ก็จริง แต่ในสมัยปัจจุบันประเด็นดังกล่าวอาจไม่ได้เป็นที่สนใจมากนัก เท่ากับการที่เชื่อศาสนานั้นสามารถทำให้ชีวิตดีขึ้นได้ต่างหาก เป็นที่มาของการที่กลุ่มของคนที่มีมองศาสนาว่าไม่จำเป็นสำหรับโลกในสมัยนี้แล้ว เนื่องจากมองเห็นศาสนาว่าเป็นข้าศึกของความเจริญหรือความก้าวหน้าในโลกนี้ เขาต้องการความเจริญ ความก้าวหน้าในโลกนี้ แล้วก็เห็นศาสนาเป็นข้าศึกต่อความก้าวหน้า เพราะเข้าใจว่าศาสนาสอนให้ไม่ทำความเจริญ สอนให้สันโดษ อีกทั้งศาสนายังเป็นสิ่งที่ทำให้เสียเปรียบในการแข่งขัน คือถ้าใครเคร่งศาสนา คนนั้นจะเสียเปรียบแล้วก็ไปไม่รอดก็เลยไม่อยากจะทำเกี่ยวข้องกับศาสนาหรือถือศาสนาเป็นหลัก (พุทธทาสภิกขุ, 2561)

องค์ความรู้ใหม่จากการวิจัย

จากการศึกษารูปแบบการอยู่ร่วมกันระหว่างคนมีศาสนาและคนไม่มีศาสนา : เปรียบเทียบรูปแบบการอยู่ร่วมกันของศาสนาเชิงสถาบันและศาสนาเชิงธรรมชาติในสังคมไทย ได้้องค์ความรู้ใหม่ที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ได้ดังนี้

1. การเสริมสร้างการอยู่ร่วมกัน ก. การเข้าใจ ข. การเคารพ ค. พิธีกรรม ง. การช่วยเหลือ จ. ความเป็นมนุษย์
2. ผลกระทบ ก.ผลกระทบทางประวัติศาสตร์ ข.ผลกระทบทางสังคม ค.ผลกระทบต่อปัจเจกบุคคล ง. ผลกระทบต่อวิถีชีวิต

ภาพประกอบ 1 รูปแบบการอยู่ร่วมกันระหว่างคนมีศาสนาและคนไม่มีศาสนา

บทสรุป

การเสริมสร้างความเข้าใจการมีศาสนาและการไม่มีศาสนานั้น การศึกษาการอยู่ร่วมกันช่วยเสริมสร้างความเข้าใจและความเคารพต่อกันในสังคมของการมีศาสนาและไม่มีศาสนา การศึกษาเปรียบเทียบและการศึกษาในลักษณะนี้ทำให้เข้าใจถึงเจตนารมณ์และวิธีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันนำไปสู่การอยู่ร่วมกันอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัย ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1.1 รัฐควรสนับสนุนองค์กรทางศาสนา เพื่อให้มีโอกาสนำหลักธรรมทางศาสนาไปใช้ในการหน่วยงานสาธารณะต่าง ๆ ได้อย่างเสรียิ่งขึ้น เพื่อพัฒนาประเทศให้มีศักยภาพ

1.2 องค์การทางศาสนาพึงพัฒนาศักยภาพของบุคลากรทางศาสนาให้เป็นผู้มีความรู้ทางศาสนา สามารถที่จะนำหลักการทางศาสนาเกี่ยวกับการทำความดีไปใช้ในการพัฒนาศักยภาพของบุคคล

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องชีวิตหลังความตายระหว่างศาสนาพุทธกับการไม่นับถือศาสนา

เอกสารอ้างอิง

- กาญจนาณัฐ ประธาตุ. (2559). “พระพุทธศาสนากับสังคมไทย: การยืนหยัดและท้าทายในรอบ ทศวรรษ (พ.ศ. 2548-2558)”. *วารสารศิลปการจัดการ*, 1(1), หน้า 106.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ปรีชา ช้างขวัญยืนและ สมภาร พรหมทา. (2552). *มนุษย์กับศาสนา*. กรุงเทพฯ : โครงการเผยแพร่ผลงาน วิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระมหาขวัญชัย เขมประไพ, พระภาวนาวิจิตรสุนทร วิ.(กิตติเชษฐ์ เปรมสกุล), พระครูภาวนาวิธาน บัณฑิต วิ. (เจริญ มั่นจะนา). (2568). ความไม่มีศาสนา: ข้อเสนอความเชื่ออย่างมีเหตุผลใน พระพุทธศาสนาเถรวาท. *วารสารบัณฑิตแสงโคมคำ*, 10(1), หน้า 290-231. ปีที่ 10 ฉบับที่ 1 มกราคม-เมษายน 2568, หน้า 299.)
- มงคล เปลี่ยนบางช้าง. (2548). *บทร้องเล่นและเพลงพื้นบ้านภาคเหนือและบทวิเคราะห์*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แม็ค.
- มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย. (2542). *สารานุกรมไทยวัฒนธรรมไทย ภาคใต้ เล่มที่ 2*. กรุงเทพมหานคร: ธนาการ์ไทยพาณิชย์.
- ประเวศ อินทองปาน. (2559). “การธำรงวัฒนธรรมไทยที่มีรากฐานจากพระพุทธศาสนา”, *วารสาร มหาจุฬาวิชาการ*, 3(1), หน้า 68.
- พุทธทาสภิกขุ. (2561). *ศาสนาคืออะไร*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์ธรรมะ.
- ราชบัณฑิตยสถาน.(2557). *พจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยา ฉบับราชบัณฑิตยสถาน*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน.
- วาร์ณิ ภูริสินสิทธิ์. (2556). *ครอบครัวในความหมายใหม่: การค้นหาชีวิตแบบใหม่*. กรุงเทพฯ: ซีเอ็ด ยูเคชั่น.
- วัชรชัย วิวัฒน์คุณากร. (2564). ศาสนาผีในรัฐไทย, *วารสารวิชาการไทยวิจัยและการจัดการ*, 2(2), หน้า 26-40.
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2566). *นิยามประเภทประเพณี: ฐานข้อมูลประเพณี ท้องถิ่นในประเทศไทย, ประเพณีท้องถิ่นประเทศไทย, สืบค้นเมื่อวันที่ 7 กันยายน 2566* จาก https://catalog.travellink.go.th/sq/dataset/sac_tradition.
- อคิน รพีพัฒน์. (2551). *วัฒนธรรมคือความหมาย: ทฤษฎีและวิธีการของคลิฟฟอร์ด เกียร์ซ*. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).

Clifford Geertz. (2000). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.

Susan Pitchford. (2008). *Identity Tourism : Imaging and Imagining the Nation*. Bingley:
Emerald Publishing Ltd.